

М.Х. БУНГЕ (1823-1895) ЯК ФІНАНСИСТ, ЕКОНОМІСТ І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті висвітлюється життя та діяльність визначного вітчизняного фінансиста, економіста і державного діяча, який відіграв особливу роль у розвитку Російської імперії як держави.

Ключові слова: М.Х. Бунге, фінанси, Російська імперія, економіка, державний діяч.

Микола Християнович Бунге (1823-1895) народився в Києві. Батько його працював лікарем дитячих хвороб. Освіту М.Х. Бунге отримав у 1-й Київській гімназії, а у 1845 р. закінчив навчання в університеті Святого Володимира. У цьому ж році став викладачем ліцею імені князя Безбородька у Ніжині. Після захисту у 1847 р. магістерської дисертації «Исследование начал торгового законодательства Петра Великого» став професором ліцею [1]. Тут, у темному на той час ніжинському захолюсті, він став гарячим місіонером європейської науки і громадянськості. Як професор, він діяльно турбувався про підняття рівня розвитку своїх слухачів, щоб зробити доступними для обраних ним студентів скарби європейської науки. М.Х. Бунге давав у своїй квартирі уроки з іноземних мов. Цю рідкісну і симпатичну рису - любити все молоде і знаходити в молодому все даровите – М.Х. Бунге зберіг і надалі, коли у 1850 р. він став професором в університеті Святого Володимира. Надзвичайного успіху набули його університетські лекції.

У 1852 р. М.Х. Бунге був удостоєний Київським університетом ступеня доктора політичних наук за дисертацію «Теория кредита» (1852) [2]. У 1869 р. змінив кафедру політичної економії і статистики на кафедру поліцейського права. Поліцейське право не видавалося М.Х. Бунге цільною наукою. У вченні про безпеку (закон благочинства) він бачить частину державного права, а у вченні про добробут (закони добробуту) - прикладну частину політичної економії. Згідно з цим, у його курсі «Полицейское право» (1873-77), який залишився незакінченим, і в якому він встиг викласти деякі відділи добробуту, переважає економічна точка зору [3]. Поліцейське право М.Х. Бунге відповідає тому, що в даний час відоме під назвою економічної політики. При викладенні теорії економічної політики автор не обмежувався якимись загальними початками, тому що, згідно його думки, вивчення одних загальних законів без зв'язку з фактами, в яких закони виявляються, легко вироджується на суху схоластику, яка може мати інтерес для спеціалістів, але безсила вирішити життєві питання.

М.Х. Бунге видав також для своїх слухачів «Курс статистики» (1865; 2-е вид., 1876) [4] та «Основания политической экономии» (1870) [5]. У важкі дні університетського життя, коли університети позбавлялися самоуправління, М.Х. Бунге на посаді ректора за призначенням (з 1859 по 1862 рр.) з гідністю перебував на чолі Київського університету. Але і після повернення університетам виборчого права М.Х. Бунге два рази обирався ректором того ж

Київського університету і перебував на цій посаді з 1871 по 1875 рр. і з 1878 по 1880 рр. У 1880 р. він залишив університет.

М.Х. Бунге належав до тих професорів, які не закривалися в глухих стінах свого кабінету. Володіючи світлим і великим розумом, він не міг не відгукуватися на громадські питання, які життя ставило на чергу. Результатом стала низка статей, розміщених ним в різних періодичних виданнях, починаючи з 1852 року. Такими є статті, які відносилися до селянської реформи (в «Отечественных записках», 1858 р., та в «Русском вестнике», 1859 р., № 2 і 8), до поширеного нового виду промислових підприємств у формі акціонерних товариств (у «Журнале для акционеров», 1855 і 1858) і багато інших, між якими неможливо не відзначити його зауважень про облаштування навчальної частини в університетах (в «Русском вестнике», 1858 р., т. XVII) і банкової політики (у «Сборнике государственных знаний», т. I, 1874). Важливе практичне значення мало його дослідження «Товарные склады и варранты» (1871) [6]. Але особливу увагу звернули на себе дослідження М.Х. Бунге про способи відновлення у тодішній Росії правильного грошового обігу, зумовленого надмірним випуском паперових грошей. Сюди належать праці: «О восстановлении металлического обращения в России» (1877); «О восстановлении постоянной денежной единицы в России» (1878) і статті у «Сборнике государственных знаний», т. VI, 1878 р., і т. XIII, 1880 рік. М.Х. Бунге також перевів і доповнив твір О. Вагнера «Русские бумажные деньги» (1871). У 1859 р., коли визрівала селянська реформа, М.Х. Бунге був запрошений до участі у фінансовій комісії, що мала на меті вирішувати селянське питання, зокрема викупу наділів за сприяння уряду.

Знову покликаний до Петербургу для участі в обговоренні нового університетського статуту (1863), М.Х. Бунге отримав доручення викладати науку фінансів і політичної економії спадкоємцю цесаревичу Миколі Олександровичу. В основу цих лекцій М.Х. Бунге поклав перекладену ним російською мовою книгу Карла фон Гока «Налоги и государственные долги» (1865) [7].

Після повернення до Києва, М.Х. Бунге не залишив університетських занять і обійняв посаду управляючого Київською Конторою державного банку. Будучи, таким чином, біля джерела кредитних операцій, М.Х. Бунге отримав можливість на практиці перевіряти вказівки стосовно теорії фінансів. З цього часу голос його набуває вирішального значення у питаннях фінансових. Вступ М.Х. Бунге у 1880 р. на посаду товариша (помічника) Міністра фінансів і невдовзі у 1881 р. і Міністра фінансів було зустрінуте із співчуттям і великими надіями. М.Х. Бунге довелося вступити до управління міністерством за дуже важких обставин. Реакція, яка постала після 1 березня 1881 р. відбилася і на фінансовому стані країни. До того ж два роки підряд – 1884 і особливо 1885 р. – ознаменувалися майже повсюдним неврожаєм, і це викликало несприятливі наслідки для промисловості і торгівлі. Перший бюджет 1881 р. М.Х. Бунге довелося звести з дефіцитом на суму понад 50 мільйонів рублів. Сума державного боргу на 1-е січня 1881 р. сягнула понад 6 мільярдів, і тому потрібно було отримати цілий ряд нових позик. Одною з перших дій М.Х. Бунге був випуск золотої 6%-ої ренти 1883 р., який зустрів через дуже високий процент, недоброзичливе відношення у суспільстві. Стан курсу кредитного рубля був дуже незадовільним. У 1881 р. середня ціна рубля складала 65,8 копійок золотом, у 1886 р. - 58,9 копійок.

Платіжний баланс був дуже несприятливим, і на закордонних біржах, особливо берлінській, здійснювалася спекуляція з російськими фондами і кредитними рублями, проти якої М.Х. Бунге, керуючись системою невмішування у біржові відносини, не робив належних заходів.

В одній із своїх перших доповідей (1883) М.Х. Бунге наступним чином визначив свою фінансову програму: «Уважне вивчення слабких сторін нашого державного устрою вказує на необхідність забезпечити правильний ріст промисловості достатнім для нього патронажом: укріпити кредитні заклади на началах, перевірених досвідом, сприяючи при цьому здешевленню кредиту; посилити в інтересах народу і держави дохідність залізничних підприємств, встановити над ними належний контроль; зміцнити кредитний грошовий обіг сукупністю спрямованих для досягнення цієї мети поступово здійснюваних заходів, здійснити перетворення в системі податків, співзвучних з суворою справедливістю і такі, що обіцяли зростання доходів без запрягання платівників податків. Нарешті, відновити підвищення доходів над витратами (без чого покращення фінансів немислимо) обмеженням великих кредитів і проведенням розумної бережливості в усіх галузях управління» [8, с. 146].

З цієї програми М.Х. Бунге безумовно не вдалося виконати перевищення доходів над витратами, внаслідок значних витрат на негайне погашення державних позик. В усьому ж часі, що залишався, управління М.Х. Бунге стало, справді, видатною епохою в історії вітчизняних фінансів. Одним з перших фінансових заходів стало пониження викупних платежів, яке М.Х. Бунге вважав необхідним для покращення добробуту сільського населення, і яке постійно зумовлювалося тим, що загалом у селян забиралося більше, ніж виплачувалося, згідно зобов'язань викупної операції. Зниження було здійснене в розмірі 1 рубля з кожного обкладеного викупними платежами душового наділу в центральних регіонах Російської імперії і на 16 копійок з рубля в малоросійських місцевостях. Загальна сума пониження склала 12 мільйонів рублів на рік.

У 1885 р. М.Х. Бунге увійшов до Державної Ради з поданням про повсюдну (крім Сибіру) відміну з 1-го січня 1886 р. подушного податку, що складав з часу Петра Великого основу фінансової системи Російської імперії. Цей захід повинен був зменшити ресурси державного казначейства на 57 мільйонів рублів, частину яких передбачалося зберегти за рахунок збільшення податку на спирт (до 9 копійок за градус), а частину - збільшення оброчного податку з державних селян (від підвищення якого уряд у 1886 г. відмовився на 20 років). Державна Рада, однак, вирішила перевести державних селян на викуп, який представляв собою в дійсності не що інше, як замасковане збільшення оброчного податку. Законом 12 червня 1886 р. було встановлено обов'язковий викуп для державних селян. Подушний податок повинен був зумовити і відміну кругової поруки. І у 1885 р. М.Х. Бунге у своєму поданні Державній Раді, вказував на шкідливі наслідки такого способу отримування податків, які викликають, з одного боку, «прикріплення селян до землі паспортної системи», з другого – «прагнення самовільної відмови від пошуку кращих заробітків», висловлювався на користь відмови кругової поруки. Державна рада не погодилася з доводами М.Х. Бунге, і кругова порука була залишена для податків, які замінили подушний податок. У всякому випадку, відміною подушного податку і зниженням викупних платежів поміщицьких селян ми зобов'язані виключно М.Х. Бунге, який здійснив

надзвичайно сміливий крок, відмовившись від доходів до 70 мільйонів рублів в той час, коли бюджет був дефіцитним.

Таке значне зменшення доходів змусило М.Х. Бунге звернутися до інших джерел, і в першу чергу, до збільшення податків. Так, при М.Х. Бунге були збільшені податки, крім податку на спирт (спершу до 8 копійок згідно закону від 19 травня 1881 р., відтак до 9 копійок за градус, згідно закону 18 травня 1885 р.), на цукор (12 травня 1881 р.), на тютюн (18 травня 1882 р.); підвищений гербовий збір (19 січня 1882 р.), підвищені таможенні ставки на багато предметів завезення, і закрити транзит через Закавказзя; уведено податок на золотопромисловість, встановлені додаткові і розкладочні збори з торгово-промислових підприємств (закони 5 липня 1884 р. і 5 січня 1885 р.), підвищуючи податок з нерухомого майна у містах (13 травня 1883 р.), і збільшений податок поземельний, уведено збір з доходів від грошових капіталів і податок на перехід майна безкоштовними способами (податок на дарування і спадковість), підвищені податки на закордонні паспорти, регульована продаж горілчаних виробів. Разом з цими податковими реформами М.Х. Бунге турбувався про запровадження інституту податкових інспекторів, який повинен був забезпечити більш правильне поступання податків.

Величезне значення для подальшого економічного розвитку Росії мали засновані при М.Х. Бунге нові державні кредитні установи [9]. Виходячи з тієї точки зору, що господарська розруха селян відбувалася внаслідок нестачі і малої продуктивності їх земельних наділів, причому придбання інших земель у власність представлялося для селян дуже трудним через неможливість користуватися довгостроковим кредитом, М.Х. Бунге розробив проект державного іпотечного банку для сприяння селянам у придбанні ними землі. Статут банку був затверджений імператором 18 травня 1882 р. Позики повинні були видаватися 51/2 % закладними листами, які отримали назву 51/2 % державних свідоцтв селянського поземельного банку. Згідно свого статуту банк повинен був стати лише посередником між селянами і землевласниками, які вже здійснили домовленість з власної ініціативи.

З початку діяльності банку, як звучали мотиви Державної Ради, повинно було бути сприяння заможним і таким, що мають деякий достаток селянам, а пізніше і малоземельним. Банк розпочав свої дії 10 квітня 1883 р., і до кінця керівництва міністерством М.Х. Бунге, до 1886 р. Банк мав у своєму розпорядженні запасний капітал у 467,7 тисяч рублів. Поряд з цим банком був відкритий також і Дворянський банк, який був заснований спеціально «для допомоги дворянству». Згідно ідеї М.Х. Бунге, даний банк повинен був видавати позику лише тим дворянам-землевласникам, які самі господарюють на своїй землі. Але Державна Рада прийняла проект М.Х. Бунге.

За керівництва міністерством М.Х. Бунге сильне розширення отримало спорудження казенних залізниць [10]. З цією метою за час правління М.Х. Бунге було витрачено до 133,6 мільйонів рублів; казною збудовано залізниць всього довжиною у 3461 версту. Крім того, придбано в казну декілька ліній приватних товариств. М.Х. Бунге сам сумнівався в тому, щоб «повернення залізниць в державну власність відразу збагатило казначейство», але бачив, що «з часом залізниці можуть зробитися такою ж галуззю державного господарства, як пошта і телеграфи». Не дивлячись на відсутність плану при викупі приватних залізниць

і державного залізничного будівництва і на великі дефіцити від експлуатації залізниць, все ж власне М.Х. Бунге багато сприяв впорядкуванню залізничної політики Російської імперії, а разом з нею і взагалі вітчизняних фінансів.

Управління М.Х. Бунге міністерством фінансів ознаменувалося перемогою протекціонізму [11]. Діяльність М.Х. Бунге співпала з націоналістичним курсом внутрішньої політики. Ідеал незалежності національного господарства, звільнення його від іноземного панування, яке проповідувалося з особливою енергією «Московскими Ведомостями», а відтак Д.І. Менделєєвим, призводив до вимог підвищення податків. Відомий вплив на протекціоністський напрямок політики зовнішньої торгівлі при М.Х. Бунге показав загальне піднесення митно-охоронної хвилі, яка прокотилася усією Європою і, зокрема, в Німеччині, що викликало у 1879 г. значні зміни в тарифній системі. У 1881 р. була зроблена надбавка на 10% на весь тариф. 16 червня 1884 р. настало підвищення податку на чавун, до якого відтак приєдналися відповідні підвищення на вальцовчане залізо, сталь, машини і т. д. У 1884 р. був також встановлений податок на вугілля з диференційним обкладанням вугілля, що завозилося через чорноморські порти і західний сухопутний кордон. Однією з великих заслуг М.Х. Бунге як міністра фінансів було його прагнення до запровадження в країні прибуткового податку. Гостра фінансова потреба в кінці 70-х і початку 80-х років, викликана частково турецькою війною, частково скороченням цілого ряду державних ресурсів у вигляді податкових реформ, частково взагалі поганим фінансовим управлінням, поставила на чергу корінну реформу податкового обкладання. У своїй доповіді у 1884 р. М.Х. Бунге в категоричній і визначеній формі визнав прибутковий податок найбільш доцільним і справедливим способом обкладання. Але, боячись сильної ломки господарських відносин, він не рішився зразу приступити до уведення прибуткового податку і на перший час встановив ряд приватних податків, які мали значення заходів, що підготовляли уведення одного прибуткового податку [12].

Серед реформ М.Х. Бунге слід наголосити на першому кроці на шляху регламентації фабричної праці, що проявилася в законі 1 червня 1882 року, початок більш правильного улаштування міських і приватних банків, затвердженого правилами від 26 квітня 1883 р., і питтєву реформу 1885 року. Небагатьом міністрам довелося винести стільки нападок з боку преси, зокрема «Московских Ведомостей». У січні 1887 р. М.Х. Бунге залишив посаду міністра фінансів і був призначений головою Комітету міністрів. М.Х. Бунге був обраний у почесні члени різних товариств, університетів: Петербурзького, Новоросійського, Святого Володимира і Академії наук. У 1890 р. обраний ординарним академіком з політичної економії. Він опублікував книгу «Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии» (СПб., 1890), яка є інтересним матеріалом для вивчення бюджетного права. При складанні цієї книги автор користувався цілим рядом практичних відомостей, доставлених йому вітчизняними фінансовими агентами в Парижі і Лондоні.

М.Х. Бунге - економіст. Головним фактором економічного життя М.Х. Бунге вважав суперництво. Не погоджуючись з жодним із класиків і знаходячи значні неправильності у поглядах таких як Адам Сміт, Рікардо, Мальтус, Мілля, Кері і Бастія, він дотримувався еkleктичної точки зору, переважно примикаючи до теорій Мальтуса і Мілля. Головним регулятором економічних явищ він вважав

попит і пропозицію і ними пояснював майже всі економічні явища. Цьому погляду повністю відповідали і соціально-політичні погляди М.Х. Бунге. За суперництвом М.Х. Бунге визнавав великий благотворний вплив. Без суперництва наступив би великий упадок сил. Суперництво є смертельним, коли вступають у боротьбу сили нерівні, з одного боку, згуртовані, які підтримуються монополіями, привілеями, величезним капіталом, а з іншого - роздроблені, позбавлені будь-якої підтримки і незабезпечені у своїй діяльності. Зло полягає, на думку М.Х. Бунге, не в суперництві, а в недостатньому його врівноваженні. І все ж у покупці живої робочої сили, тобто у наймі праці. М.Х. Бунге не бачив в цьому нічого принизливого, тому ця покупка поєднана з обопільною вигодою. Втручання держави в економічне життя М.Х. Бунге допускав лише в невеликих розмірах і у крайніх випадках. Ця точка зору не перешкоджала М.Х. Бунге визнавати доцільність державного втручання в різні галузі торговельної політики і в галузі «заходів, що відносяться до зміцнення благополуччя фабричних робітників». Практичні заходи М.Х. Бунге тоді, коли він був міністром фінансів встановили за ним славу суворого протекціоніста. У своїх теоретичних поглядах, викладених ним у курсі «Полицейское право», М.Х. Бунге не є, однак, безумовним протекціоністом. На думку М.Х. Бунге, митні податки повинні розглядатися, в основному як данина. Вони повинні якомога менше залежати від торговельних домовленостей, повинні співпадати із загальною системою податків, із впливом їх на виробництво, на торгівлю і на споживання. Заохочення промисловості може і повинно мати місце. Але покровительський тариф і пільги, загальні для усіх осіб, дають заохочення без усякого розгляду і тому не завжди бажані [13]. Допомога часто свідчить про нерозрахунки в державному господарстві. Ліберальний митний тариф сприяє підсиленню споживання, але низькі митні збори при високих податках небажані. Що стосується законів відносно робітників, то, власне виходячи з визнання благотворного впливу суперництва, М.Х. Бунге вважав, що свобода домовленостей була б порушена, якби робітники не мали права домовлятися стосовно встановлення заробітної платні. Не погоджуючись з представниками ліберальної школи, які заперечували користь страйків, М.Х. Бунге, все ж, не бачив в союзах робітників задатків для правильного розвитку громадського життя і вважав тредюніони кроком назад у порівнянні із середньовічними цехами. Вважаючи завданням законодавства в галузі економічного життя охорону свободи домовленостей, М.Х. Бунге не допускав жодного обмеження прав приватної власності. На його думку, несправедливість перщопочаткового придбання з течією часу згладжувалася, тому власник вкладає в землю свою працю, свій капітал і платить податки від землі. Господарська свобода не тільки сприяла підняттю людства на вищу ступінь благополуччя, але і в майбутньому повинна служити обов'язковим фактором розвитку. Капіталістичне виробництво, панування суперництва дають людині надію на краще майбутнє і роблять її вільною.

За своїми методологічними поглядами М.Х. Бунге приєднувався до історично-статистичного напрямку в політичній економії, але вносив у нього цілий ряд обмежень. Не погоджуючись з Рошером, М.Х. Бунге вважав, що історичний напрямок може внести в науку і в практичне життя беспринципний «опортунізм». Микола Християнович вважав небезпечним відсутність будь-яких починань, основ, правил і прийняття до керівництва історичних прикладів, із

спробою сповідувати їх у випадках, помилково визнаних однорідними, уже прожитими людством. Вимагаючи більшої обережності у застосуванні дедуктивного методу, М.Х. Бунге настоював на засвоєнні політичною економією методу позитивних знань, спостережень і досвіду. Крім «Исторического очерка экономических учений», надрукованого вперше у 1868 р. і такого, що дає короткий виклад вчень найбільш видатних економічних мислителів, починаючи від меркантилістів і закінчуючи історичною школою, М.Х. Бунге дав детальний виклад у своїх статтях вчення Кері («Теория согласия частных интересов - первое политикоэкономическое учение Кэри», 1858) і Дж.-Ст. Мілля («Дж.-Ст. Милль, как экономист», 1868). Ці статті разом з невеликою кількістю витяжок з статей Шмоллера про Менгера приєднані до «Исторического очерка исторических учений» і із значними критичними добавляннями, змінами і додатками видані у 1895 році під назвою «Очерки политико-экономической литературы». Це була остання праця М.Х. Бунге [14].

Література

1. Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого / Н.Х. Бунге // Отечест. записки. - 1850. - №1. - Отд. 2. - С. 1-30.
2. Бунге Н.Х. Ответ рецензенту по поводу разбора «Теории кредита», помещенного в июньской книжке «Современника» / Н.Х. Бунге // Современник. - 1852. - №11, Отд. 6. - С. 155-168.
3. Бунге Н.Х. Полицейское право. Введение и государственное благоустройство. Т.1. Курс, читанный в университете Св. Владимира проф. Н. Бунге / Н.Х. Бунге. - К., 1873. - Т.1. - 355 с.
4. Бунге Н.Х. Курс статистики, составленный в 1864-65 учебном году для студентов императорского университета Св. Владимира, профессором Н.Х. Бунге / Н.Х. Бунге. - К., 1865. - Вып. 1. - 128 с.
5. Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Н.Х. Бунге. - К.: Унив. тип-ия 1870. - 139 с.
6. Бунге Н.Х. Товарные склады и варранты / Н.Х. Бунге. - К., 1871. - 66 с.
7. Государственное хозяйство: Налоги и государственные долги / Карл фон Гок / Пер. профессора Н. Бунге. - К.: Унив. тип., 1865. - 338 с.
8. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора / А.Л. Степанов. - Москва: РОССПЭН, 1999. - 399 с.
9. Мигулин П. Русский государственный кредит: 1769-1899: Опыт исторического обзора / П.П. Мигулин. - Харьков: Тип. «Печатное дело», 1899. - Т. 1. - 627 с.
10. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881-1887) / П. Кованько. - К.: Тип. ун-та Св. Владимира, 1901. - 459 с.
11. Табурно И. Эскизный обзор финансово-экономического состояния России за последние 20 лет (1882 - 1901). / И. Табурно. - Санкт-Петербург, 1904. - 243 с.
12. Соболев М.М. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.М. Соболев. - Томск: Типо-лито. Сиб. Т-ва печ. дела, - Санкт-Петербург, 1911. - 886 с.

13. Гавлин М.Л. Крупное (гильдейское) предпринимательство и идея «Податной справедливости» в пореформенной России (Борьба мнений вокруг налогового законопроекта Н.Х. Бунге) / М.Л. Гавлин // Финансы. – 2001. - №2. – С. 28-30.

14. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы / Н.Х. Бунге. – Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1895. – 473 с.

Тодорюк О.Б. Н.Х. Бунге (1823-1895) как финансист, экономист и государственный деятель Российской империи

В статье освещается жизнь и деятельность выдающегося отечественного финансиста, экономиста и государственного деятеля, который сыграл особую роль у развития Российской империи как государства.

Ключевые слова: М.Х. Бунге, финансы, Российская империя, экономика, государственный деятель .

Todoriuk O. B. N. Kh. Bunhe (1823-1895) – a financier, economist and statesman of the Russian empire.

The life and activity of the prominent Russian financier, economist and statesman, who played a particular role in the development of Russian empire as a state have been highlighted in the article

Key words: N. Kh. Bunhe, finances, Russian empire, economy, statesman.